

Увасва О.І., Пінкіна Т.В. Стан популяції молюсків *Viviparus viviparus* (Linne, 1758) у водоймах Полісся. У статті наводяться дані щодо стану популяції прісноводних молюсків *Viviparus viviparus* за сучасних екологічних умов у водоймах Полісся. З'ясовано, що в антропогенно змінених водоймах частина популяції живородки річкової має порушену вікову та статеву структуру.

Живородка річкова *Viviparus viviparus* (Linne, 1758) – один з найпоширеніших видів прісноводних черевоногих гребінчастозябрових моллюсків України. Популяції їх відзначаються чималою абсолютною чисельністю і високими значеннями щільності поселення. Зрозуміло, що за таких обставин ці тварини відіграють вагомую роль у переносі і трансформації речовин та енергії у природних і

штучних екосистемах. Ці крупні зябродишні молюски, будучи активними фільтраторами, беруть значну участь у біологічному самоочищенні прісних вод від зависей як мінерального, так і органічного походження. Разом з тим в останні роки за антропоїчного тиску на стан внутрішніх водойм відмічається загальна деградація прісноводних малакоценозів України.

Аналіз популяційних характеристик донних поселень живородок та їх змін у водоймах Полісся раніше не проводився. Тому метою роботи було проаналізувати популяційні параметри поселень *V. viviparus* у водоймах Полісся.

Матеріал та методи дослідження. Матеріалом дослідження були молюски *V. viviparus* із різноманітних водойм Полісся (табл. 1). Робота проводилась протягом серпня-вересня 2011 р.

Збір матеріалу проводили за загальноприйнятими методиками [2]. Вид молюсків визначали за особливостями черепашки за працею П. Глоєра [7]. Показником віку особини слугувало число рельєфних ліній на кришечці черепашки [1]. Рівень вікової різноманітності популяції охарактеризували математично на підставі показника вікової гетерогенності (∇) [3]. Для порівняння вікової структури різних поселень молюсків використовували показник середнього віку, що розраховується як середня зважена чисельності вікових класів.

Коефіцієнт смертності (Z) розраховували як кутовий коефіцієнт лінійної форми рівняння, яке характеризує динаміку чисельності молюсків в поселеннях із стаціонарною віковою структурою: $\ln N_t = \ln N_0 - Zt$, де N_t – чисельність молюсків віку t ; N_0 – чисельність молюсків початкового класу.

Максимальну тривалість життя живородок визначено за найбільшим віком молюсків аналізованої проби. Щорічну виживаність цих молюсків (V), як наочного показника їх смертності (Z), обраховували за формулою: $V = e^{-Z}$.

Таблиця 1

Місця збору матеріалу і кількісні показники популяції молюсків *V. viviparus* у водоймах Полісся

№	Тип водойми	Населений пункт	Щільність поселення, екз./м ²	Біомаса, г/м ²
1	р. Хомора	м. Полонне (Хмельницька обл.)	14	62,6
2	р. Случ	м. Сарни (Рівненська обл.)	55	102,2
3	озеро поблизу р. Случ	с. Бистричі (Рівненська обл.)	23	41,2
4	р. Ірша	м. Володарськ-Волинський (Житомирська обл.)	24	45,5
5	р. Жерев	с. Білокоровичі (Житомирська обл.)	13	38,7
6	р. Гуйва	с. Пряжево (Житомирська обл.)	49	141,8
7	р. Кам'янка	м. Житомир	67	155,2
8	р. Тетерів	м. Житомир	85	192,1
9	р. Дніпро	м. Київ	71	175,8
10	р. Дніпро	с. Осокорки (Київська обл.)	42	120,3

Результати та їх обговорення. Щільність поселення *V. viviparus* в різних біотопах різна (табл. 1) і коливається в широких межах – від 13 до 85 екз./м². Оскільки живородки – великі за розмірами організми, то навіть при невеликій щільності поселення вони створюють значну біомасу – до 38,7 г/м² на слабозамуленних пісках і до 192,1 кг/м² в заростях вищих водних рослин.

Нами проаналізована вікова структура популяцій *V. viviparus*. Висока різноманітність умов середовища у водоймах Полісся створює передумови істотної просторової неоднорідності у віковій структурі поселень *V. viviparus*. Відмінності проявляються як у кількості вікових класів молюсків, так і в їх співвідношеннях (табл. 2).

Таблиця 2

Вікова (частотний розподіл, %) та статеві структура поселень *V. viviparus* із водойм Полісся

Місце збору*	Співвідношення статей ♂ : ♀	Віковий клас**					
		0+	1	2	3	4	5
1	0,9 : 1	–	–	14,3	71,4	14,3	–
2	0,5 : 1	41,8	23,6	16,4	14,6	1,8	1,8
3	0,5 : 1	26,1	26,1	26,1	17,4	4,3	–
4	0,9 : 1	4,2	29,2	25,0	20,8	20,8	–
5	0,5 : 1	15,5	15,5	23,0	23,0	23,0	–
6	0,5 : 1	34,7	18,4	26,5	12,2	8,2	–
7	0,9 : 1	20,9	41,8	17,9	10,4	7,5	1,5
8	0,9 : 1	44,7	17,6	22,4	10,6	4,7	–
9	0,6 : 1	71,2	1,7	6,8	15,3	4,2	0,8
10	0,7 : 1	31,0	26,1	31,0	9,5	2,4	–

Примітки *Місця збору наведено у розділі «Матеріал та методи дослідження»;

** 0+ – цьогорічні особини; 1 – однорічні; 2 – дворічні; 3 – трирічні; 4 – чотирирічні; 5 – п'ятирічні; 6 – шестирічні

Частотний розподіл різних вікових класів живородки річкової у водоймах Полісся свідчить про те, що не всім поселенням характерна стаціонарність вікової структури. Особливо великі порушення в стаціонарності вікової структури поселень молюсків відмічено з пунктів № 1, 3, 4, 5 (табл. 2).

Слід зазначити, що значні порушення стаціонарності вікової структури молюсків, які зазвичай є результатом високої смертності або низьким рівнем поповнення поселень молоддю, не дозволяють розраховувати коефіцієнт смертності молюсків. Найбільший показник смертності зареєстровано у популяції *V. viviparus* з пункту № 9 (*Z* становить 0,79), найменший – у молюсків з пункту № 6 (*Z* становить 0,37) (табл. 2).

Проаналізувавши частотний розподіл різних вікових класів живородки річкової у водоймах Полісся, нами виділено 4 типи угруповань [5; 6]:

Перший тип угруповань – з переважанням дрібних особин – цьогорічні та однорічні молюски. Цей тип розподілу характерний для молодих поселень,

що інтенсивно нарощують біомасу. Сюди належать угруповання *V. viviparus* із пунктів № 3, 6, 7, 8, 10 (табл. 3).

Другий тип угруповань – з переважанням середніх за розмірами особин – дво- та трирічні молюски. Цей нормальний розподіл особин свідчить про те, що поселення знаходяться у стабільному стані, для них характерні постійні показники біомаси та чисельності. Сюди належать угруповання *V. viviparus* із пунктів № 2 і 4.

Третій тип угруповань – домінують великі за розмірами особини – три-, чотири- та п'ятирічні молюски. Цей тип розподілу характеризує поселення, що знаходяться у регресивному стані, коли домінують великі за розмірами та віком особини, а частка молодих значно менша. Сюди належать угруповання *V. viviparus* із пунктів № 1 і 5.

Четвертий тип угруповань – наявні кілька субдомінантних вікових класів. Біномінальний характер розподілу характерний для поселень, які виходять з регресивного стану, коли збільшується частка молодих особин. Сюди належить угруповання *V. viviparus* із пункту № 9.

Рівень вікового розмаїття відбиває реакцію популяції на прес відбору, різна спрямованість і інтенсивність якого багато в чому визначає вікову структуру. Високе розмаїття сприяє стабільності популяції, оскільки різні стадії життєвого циклу мають різну стійкість до дії екологічних факторів [3]. У вкрай нестабільних, маргінальних умовах існування (а також при сильному антропогенному стресі) віковий розподіл може значно спрощуватися.

Найбільші значення показника вікової гетерогенності (∇) молюсків відмічено у поселеннях із р. Жерев (с. Білокоровичі Житомирської обл.) та з озера поблизу р. Случ (с. Бистричі Рівненської обл.), де різні вікові групи живородок мають більш-менш однаковий частотний розподіл (табл. 3). Найменші значення ∇ відмічено у пунктах збору № 1, де кількість вікових класів найменша, і № 9, де частотний розподіл різних вікових класів дуже варіює.

Таблиця 3

Популяційні характеристики *V. viviparus* із водойм Полісся

Місце збору*	Тип угруповань	Середній вік, роки	Коефіцієнт смертності (Z)	Щорічна виживаність, %	Максимальний вік, роки	Показник вікової гетерогенності (∇)
1	№ 3	3,0	–	–	4	1,8
2	№ 2	1,4	0,67	51,2	5	3,5
3	№ 1	1,6	–	–	4	4,3
4	№ 2	2,3	–	–	4	4,2
5	№ 3	2,3	–	–	4	4,9
6	№ 1	1,8	0,37	69,1	4	4,1
7	№ 1	1,6	0,54	58,3	5	3,8
8	№ 1	1,4	0,50	60,7	4	3,4
9	№ 4	1,2	0,79	45,4	5	1,9
10	№ 1	1,4	0,61	54,3	4	3,7

Проведений нами однофакторний дисперсійний аналіз (групуєчий фактор – «місце збору») показав, що на вік *V. viviparus* має вплив місцезнаходження популяції молюсків ($p < 0,0001$).

Середній вік у досліджених популяціях живородок варіює від 1,2 до 3 років, максимальний – 4–5 років. Найбільший середній вік відмічено у живородок із р. Хомора (м. Полонне Хмельницької обл.). Ця популяція характеризується і найменшою кількістю вікових класів – три. Спрощення вікової структури даної популяції *V. viviparus* насамперед пов'язано з низьким вмістом розчиненого кисню ($5,9 \text{ мг/дм}^3$). Дефіцит кисню обумовлений високим вмістом забруднюючих органічних речовин, БСК₅ становить $6,2 \text{ мгO}_2/\text{дм}^3$. За вмістом розчиненого кисню та органічних речовин даний гідротоп належить до класу забруднених водойм. Гіпоксія призвела до стовідсоткової загибелі ювенільних особин, а також 5-річних старих особин. Найбільш стійкими до гіпоксії виявились 2–3 річні особини живородок.

Значне омолодження вікової структури популяції живородок відмічено в урбанізованих ділянках річок Дніпро (м. Київ) та Тетерів (м. Житомир) – середній вік молюсків становить 1,2 та 1,4 роки відповідно. Одним із пояснень таких змін є антропогенне забруднення річок, нестача кисню і як наслідок загибель більш дорослих особин молюсків. Слід зазначити, що ця вікова група живородок, завдяки великим розмірам, є найбільш плодючою. Із зменшенням кількості дорослих статевозрілих особин зменшується і репродукційний потенціал популяції.

Нами проаналізована статевая структура популяцій *V. viviparus*. Ці молюски роздільностатеві з досить чітко вираженим диморфізмом: праве щупальце у самців коротке, потовщене, тупе та відіграє роль копулятивного апарату, тоді як у самок – праве і ліве щупальці однакові. Важливий показник стану популяцій живородок – співвідношення самців і самок. У літературі є дані, що в місцях проживання із стійкими екологічними умовами воно зазвичай становить близько до 1 : 1, в дрібних розріджених поселеннях самки переважають над самцями [4].

У табл. 2 представлені дані про співвідношення статей різних популяцій *V. viviparus*. Слід зазначити, що в усіх популяціях були знайдені як самці, так і самки. Не виявлені популяції, в яких існували б виключно самки, що могло б вказувати на партеногенетичне розмноження. Проаналізувавши просторовий розподіл самців і самок живородок, нами виявлено деякі закономірності формування їх статевої структури. Ми виділили такі 2 групи:

1) Поселення з приблизно однаковим співвідношенням самців і самок. Це популяції живородок із пунктів № 1, 4, 7, 8. Мабуть, тут створені найбільш оптимальні умови для проживання молюсків.

2) Популяції з явним домінуванням самок. Така статевая структура відмічена для угруповань *V. viviparus* із пунктів № 2, 3, 5, 6, 9, 10.

Статевая структура різних поселень молюсків *V. viviparus* Полісся проявляє значну просторову неоднорідність, що пов'язане з неоднаковою смертністю в групах чоловічих і жіночих особин. У всіх досліджених популяціях коефіцієнт смертності самців більший, ніж у самок і, відповідно, виживаність менша.

Висновки. Вікова структура передньоозябрових молюсків *V. viviparus* у водоймах Полісся неоднорідна як за кількістю вікових класів, так і за співвідношенням чисельності різних вікових груп. Частина популяцій *V. viviparus* характеризується значним омолодженням вікової структури завдяки загибелі більш старших вікових груп молюсків. Інша частина має зсув вікової структури у бік старіння за рахунок значної загибелі молодих особин. З'ясовано, що частині поселень *V. viviparus* не характерна стаціонарність вікової структури у зв'язку із несприятливими умовами середовища.

Співвідношення статей в популяціях *V. viviparus* здебільшого зрушено в бік самок, що пов'язане з кращою виживаністю самок, ніж самців. Формування більшої кількості самок при сильному антропогенному впливі на водойми можна розглядати як адаптивну стратегію популяцій живородок в умовах середовища, що змінюються.

1. Березкина Г.В. Жизненные циклы и рост некоторых гребнежаберных моллюсков (Gastropoda: Pectinibranchia) в водоемах европейской части России / Г.В. Березкина, Е.С. Аракелова // Труды Зоолог. института РАН. – 2010. – Т. 314. – № 1. – С. 80–92.

2. Жадин В.И. Методы гидробиологических исследований / В.И. Жадин. – М.: Высш. школа, 1960. – 189 с.

3. Крамаренко С.С. Математичні методи в екології: навч. посіб. / С.С. Крамаренко. – Миколаїв, 2003. – 232 с.

4. Левина О.В. Моллюски семейства Viviparidae водохранилищ Днепровского каскада / О.В. Левина // Гидробиол. журн. – 1992. – Т. 28. – № 1. – С. 60–65.

5. Модельні групи безхребетних тварин як індикатори радіоактивного забруднення екосистем / Балан П.Г., Веклярський Р.З., Вервес Ю.Г., Войціцький В.М., Ірклієнко С.П., Лукашов Д.В., Орлов О.О. – Київ: Фітосоціоцентр, 2002. – 204 с.

6. Протасов А.А. Основные типы сообществ дрейссены в перифитоне / А.А. Протасов, С.А. Афанасьев // Гидробиол. журн. – 1990. – 26, № 4. – С. 15–22.

7. Glöer P. Sübwassergastropoden. Mollusca I. Nord-und Mitteleuropas / P. Glöer. – Hackenheim: ConchBooks, 2002. – 327 s.

УДК 598. 2

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЛІКІВ ВИДИМИХ ОСІННІХ МІГРАЦІЙ ПТАХІВ РОДИНИ В'ЮРКОВИХ *FRINGILLIDAE* В НПП «ПРИП'ЯТЬ-СТОХІД» У 2012-2013 рр.

М. В. Химин

Національний природний парк «Прип'ять-Стохід», смт Любешів, Україна;
e-mail: michaelkhymyn@ukr.net

Химин М.В. Результати обліків видимих осінніх міграцій птахів родини в'юркових *Fringillidae* в НПП «Прип'ять-Стохід» у 2012-2013 рр. Біля с. Сваловичі проводили обліки птахів на осінніх міграціях, під час яких облікували 21742 особин 9 видів родини в'юркових у 2012 р. і 11020 – 2013 р. Найчисельнішими з цієї родини були: зяблик *Fringilla coelebs* і чиж *Spinus spinus*. Більшість цих птахів спостерігали зранку